

ƏRƏB DİLİNDƏ "حَيْثُ" SÖZÜNÜN İŞLƏNMƏ FORMALARI VƏ MƏNALARI

Ərəb dilində müxtəlif situasiyalarda bir neçə nitq hissəsi rolunda çıxış edən sözlərdən biri də "حَيْثُ" (*haysu*)-dur. Cümlədə müstəqil formada və ya digər köməkçi söz və ədatla birlikdə işləyə bilən "حَيْثُ" müxtəlif leksik-qrammatik vəzifələr daşıyır. Daha çox zərf kimi işləndiyini nəzərə alaraq, əvvəlcə bu sözün zərf kimi işlənməsini nəzərdən keçirək.

Bizim dildə olduğu kimi, ərəb dilində də mühüm mövzulardan biri olan zərf cümlədəki rolu feillə bağlıdır. Zərflər sabit modelləri olmayan və leksik mənaları çox zaman yalnız nitq şəraitində dəqiqləşdirilən köməkçi nitq hissələrindəndir. (3, səh.493) İngilis dilində "adverb", rus dilində "наречие", Azərbaycan dilində "zərf" adlanan bu termin dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Zərfin ərəb dilçiliyində bu cür adlandırılmasının səbəbi onun lüğəvi mənasının "qab" (məktubun qoyulduğu qab da zərf adlanır) olması ilə izah edilir. Belə ki, qablar, içərisinə qoyulan şeyləri əhatə etdiyi kimi, zərflər də müəyyən zaman və ya məkan kontekstində baş verən hərəkət və prosesləri əhatə edir. (6, səh.48; 7, səh.602) Məlum olduğu kimi, ərəb dilçiliyində "kəlam" üç qismə ("isim", "feil" və "hərfl") bölünür və zərflər də əvəzlilik, sifət, say və başqa nitq hissələri kimi, öz növbəsində "isim" başlığı altında öyrənilir.

Təsədüfi deyildir ki, bir çox ərəbdilli qrammatika mənbələrində zərflər "مفعول فيه" - "məf'ulun fihi" başlığı adı altında araşdırılır. Ümumiyyətlə, qrammatik terminlərin adlarındakı müxtəliflik ərəb dilində geniş yayılmış bir haldır və bunun tarixi kökləri Orta Əsrlərdə meydana çıxmış Bəsrə, Kufə və başqa qrammatika məktəblərinə gedib çıxır.

Zərflərə "məf'ulun fihi", yəni "içərisində iş görülen" deyilməsinin səbəbi hərəkətin baş vermə zamanını və ya məkanını göstərən isim olması ilə əlaqədardır. (8, səh.136) "في" - "da-də, içərisində" ön qoşmasının mənasına uyğun gəlməsi də zərfin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Onun "məf'ulun fihi" adlandırılmasının səbəblərindən biri də elə budur. Zərflər hallanan və hallanmayan olmaq üzrə iki yerə bölünür. Ərəb dilində zərflərin böyük bir qismi təsirlik halda olur. Vasitəsiz tamamlıq əmələ gətirən haldan fərqli olaraq buradakı təsirlik hala zərfdüzəldici hal (adverbial) deyilir. (3, səh.32)

Haqqında danışılan "حَيْثُ" hallanmayan (məbni) on altı zərfdən biridir və "mübhəm" (مبهم), yəni özündən sonra gələn cümlənin aydınlaşdırdığı zərflər qrupuna daxildir. Digər hallanmayan (məbni) zərflərin altısı məkan zərfi kimi, doqquzu zaman zərfi kimi, biri isə həm məkan, həm də zaman zərfi kimi istifadə olunur. Məkan zərfi kimi işlədilərən aşağıdakılardır (5, səh.254-257):

"... yerdə" - "حَيْثُ", "yanında" - "أَيْنَ", "yanında" - "أَيْ", "harada" - "أَيْنَ", "burada" - "هُنَا", "orada" - "أَيْنَ"

Zaman zərfi kimi işlədilərən aşağıdakılardır:

"bəri" - "أَمْسٌ", "heç vaxt" - "قَطُّ", "dığda⁴" - "أَيَّامًا", "nə zaman?" - "أَيَّانَ", "nə vaxt?" - "مَتَى", "indi" - "الآنَ", "düənən", "إِذَا", "bir zaman" - "إِذًا"

Həm məkan, həm də zaman zərfi kimi işlədilərən məbni zərf "أَيَّ" - "harada", "nə vaxt" zərfidir.

Göründüyü kimi, "حَيْثُ" məkan zərfi kimi istifadə olunan hallanmayan (məbni) zərflər qrupuna daxildir. Klassik qrammatika kitablarında da bu zərfin məkan bildirdiyi, nadir hallarda zamana dəlalət etdiyi vurğulanır. (9, səh.148) Bəzi dilçilər onun zaman zərfi mənasında işlədilməsini məqbul saymasa da, istər klassik, istərsə də müasir ərəbdilli lüğətlərə və mətnlərə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, "حَيْثُ" sözü məkan zərfi mənası ifadə etdiyi kimi, zaman mənasında da işlədilir. Tanınmış qrammatika alimi İbn Hişam "Muğnil-ləbib" əsərində "حيث" sözünün məkanla yanaşı, zaman mənası da ifadə etdiyini deyir və bu fikrini sübut etmək üçün aşağıdakı beyti nümunə gətirir:

حَيْثَمَا تَسْتَقِيمُ يَفْزِرْكَ اللَّهُ نَجَاحًا فِي غَابِرِ الْأَرْضَانِ

Doğru yolda olduğun müddətə,

Allah sənin qədərinə əzəldən uğur yazar. (10, səh.152)

Zaman keçdikcə, dilin tarixi inkişaf prosesində "حَيْثُ" sözü məkan və zaman zərfi mənalari ilə yanaşı, səbəb mənası da kəsb etmişdir. Hətta bu sözə nisbi sifət şəkilçisi artırılmış və ondan "əsas, dəlil, səbəb" mənasını ifadə edən yeni söz – "حَيْثِيَّة" düzəldilmişdir. (2, səh.245-246) Hal-hazırda bu sözün cəmi (حَيْثِيَّات) - "izahedici bəndlər" mənasında hüquq termini kimi istifadə olunmaqdadır. Nümunəyə nəzər salaq:

"أَقْدَمَ الْقَاضِي حَيْثِيَّاتِ الْحُكْمِ."

"Hakim hökmün cəzayı əsaslandırın bəndlərini təqdim etdi." (25)

"عندما يرغب أطراف العقد في كتابة حَيْثِيَّاتٍ للعقد فإنهم يفعلون ذلك لإيراد بعض الوقائع التي ليس لها مكان في العقد."

"Müqavilənin tərəfləri müqaviləyə izahedici bəndlər yazmaq istədikdə, onlar bunu müqavilədə yer verilməmiş bir çox reallıqları göstərmək üçün edirlər." (26)

Əlbəttə, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafı və bu zaman yeni anlayışların yaranması fonunda belə dil hadisələri zəngin lüğət tərkibinə və mükəmməl qrammatik quruluşa malik ərəb dilində olduqca çoxdur.

"حَيْثُ" sözünün məkan zərfi mənasında işlənməsi:

"وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ"

"Haradan (səfərə) çıxsan, (namaz vaxtı) üzünü Məscidülhərəməyə tərəf çevir!" (1)

"النَّارُ تُحْرَقُ حَيْثُ وَقَعَتْ."

"Od düşdüğü yeri yandırır."

"حَيْثُ" sözünün zaman zərfi mənasında işlənməsi:

"رَأَيْتَهُ حَيْثُ غَرَبَتِ الشَّمْسُ."

¹² Naxçıvan Dövlət Universiteti, müəllim.

"Onu Günəş batan zaman gördüm."

"حَيْثُ" sözünün səbəb mənasında işlənməsi:

"حيث حضرت بدون موعد فلن يقابلك المدير."

"Vaxtsız gəldiyinə görə müdir səninlə görüşməyəcək." (11, səh.592)

"وخرج للبحث عنه عند باب الخيمة حيث ظن أنه نام هناك."

"Onu çadırın yanında axtarmaq üçün çıxdı. Çünki onun orada yatdığını güman etmişdi." (13, səh.95)

Yuxarıdakı cümlədə "حيث" sözünün cümlənin əvvəlində gəlməsi cümlənin mənasına heç bir xələl gətirmir.

"جِئْتُ حَيْثُ جَاءَ الْوَلَدُ."

"Oğlan gəldiyi zaman gəldim." (14, səh.1914)

Vəzni (فعل), hallanması, isimlə yanaşma qrammatik əlaqəsi əsasında işlənməsi (yəni isimin halına təsir göstərməməsi) və başqa xüsusiyyətlərinə görə فَوْقُ، تَحْتُ، قَبْلُ، بَعْدُ və s. növlü zərflərə aid edilən "حَيْثُ" "harada ki" (bəzən də haraya ki) məkan zərfləri nitq şəraitində çox müxtəlif leksik-qrammatik mənalar kəsb və ifadə edir. (4, səh.11)

Qeyd etmək lazımdır ki, "حيث" sözündən sonra "إِنَّ" modal sözü, "أَنَّ" bağlayıcısı və "ما" ədatı gəlib müxtəlif mənalar bildirdiyi kimi, əvvəlinə "من", "إلى", "بـ" kimi ön qoşmalar (hərflər cəmlər) da qoşula bilir. Hallanmayan (məbni) zərflər qrupuna aid olduğuna görə bu zaman onun sonu dəyişmiş və daim "damma" ilə hərəkələnir. Ancaq bəzi klassik qrammatika kitablarında bu sözün sonunun dəyişməsi, yəni hallanaraq (حَيْثُ və حَيْثُ formasında) sonunun "fəthə" və "kəsərə" olması (yəni "nasb" və "cər" halna düşməsi) barəsində müəyyən rəylər olsa da, hal-hazırda dildə bunlar öz aktuallığını itirmişdir. (15, səh.169) Çünki "حيث" sözünün qeyd edilən hallanma forması nadir ərəb şeir nümunələrində təsadüf olunur. Həmin kitablarda qeyd edilən hallanma formaları isə nə ərəb dilinin ən etibarlı qaynağı hesab edilən "Qurani-Kərim"də, nə ondan sonrakı mənbələrdə, nə də müasir ərəb ədəbi dilində istifadə edilmir. Hal-hazırkı dövrə qədər dünya miqyasında müxtəlif dillərdə ərəb dili sahəsində yazılmış dərslik və kitablarda "حَيْثُ" hallanmayan sözlər qrupuna daxil edilir. Bundan başqa "حَيْثُ" müasir danışıq dilində də vahid və dəyişməyən formada, yəni sonu "damma" ilə işlənməkdədir.

"حيث" sözünün ön qoşmalarla işlənərkən kəsb etdiyi mənaları nəzərdən keçirək:

"من" (dan-dən) ön qoşması ilə işlənərkən ("haradan ki"; "... yerdən" mənasında):

"وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ"

"Və əzab onlara gözləmədikləri yerdən gəldi." (1)

"فدخل عليهم غرقهم من حيث لا يرونه ولا يسمعونه ولا يحسونه"

"O, onların otağına onu görmədikləri, eşitmədikləri və hiss etmədikləri yerdən daxil oldu." (16, səh.161)

Qeyd etmək lazımdır ki, "حيث" sözü "من" (dan-dən) ön qoşması ilə işləndiyi zaman özündən sonra müəyyənlikdə adlıq halda olan söz gələrsə, "-ca²; cəhətdən; baxımından; etibarilə" mənasını ifadə edir (3, səh.367):

"وأفكار الإنسان من حيث مكاشفة الآخرين بها ثلاث طبقات: الأولى أسرار يطلع عليها أصدقاؤه ومعارفه والثانية أسرار لا يطلع عليها إلا أخص أصدقائه أو زوجته... وهناك خواطر لا يطلع عليها أحدًا."

"İnsanın fikirləri onları başqalarına açması baxımından üç yerə bölünür: birincisi, dostlarına və tanışlarına açdığı sirlərdir, ikincisi ancaq ən yaxın dostlarına və həyat yoldaşına açdığı sirlərdir... və elə fikirlər də var ki, insan onu heç kəsə bildirmir." (17, səh.89)

"روسيا هي أكبر بلد في العالم من حيث المساحة."

"Rusiya dünyada ərazi (sahə) cəhətdən ən böyük ölkədir."

"من حيث" birləşməsinin ifadə etdiyi mənə əlaqəsi demək olar ki, sifətin üstünlük və müqayisə dərəcələrində iştirak edən təmyizin mənası ilə eynidir. Belə ki, yuxarıdakı cümləni "روسيا أكبر بلدٍ مساحةً في العالم" formasında da desək, mənaya heç bir xələl gəlməyəcək və eyni mənayı bildirəcək.

"بـ" ön qoşması ilə işlənərək ("bela ki"; "ona görə ki"; "çünki"; "üçün" mənasında) səbəb və məqsəd budaq cümlələrində bağlayıcı vəzifəsi daşıyır:

"ينبغي البدء الآن في تلك البرامج بحيث لا يمضي الأطفال والشباب فترة مراهقتهم وهم يعانون من السكر وأمراض القلب."

"Uşaqlar və gənclərin yeniyetməlik dövrlərini şəkər və ürək xəstəliklərindən əziyyət çəkərək keçirməmələri üçün bu proqramların icrasına başlamaq lazımdır." (18, səh.12) (və ya: Bu proqramların icrasına başlamaq lazımdır ki, uşaqlar və gənclər yeniyetməlik dövrlərini şəkər və ürək xəstəliklərindən əziyyət çəkərək keçirməsinlər.)

"بحيث أن الظروف لم تنضج بعد لا حاجة إلى طرح مسألة."

"Şərait hələ yetişmədiyi üçün məsələni qoymağa ehtiyac yoxdur." (4, səh.12)

Axırıncı cümlədə eyni mənayı ifadə etmək üçün "بحيث" ilə yanaşı, "حيث" və ya "من حيث" da işlənə bilər. Bu üç formadan biri bəzi cümlələrdə bir-birini əvəz edə bilsələr də, bir çox cümlələrdə bu əvəzətməni tətbiq etmək mümkün olmur.

"إلى" (a-ə; ya-yə) ön qoşması ilə işlənməsi ("haraya ki"; "... yerə" mənasında):

"وكان من وقت لآخر يلتفت إلى حيث هي جالسة."

"O, vaxtaşırı onun oturduğu yerə tərəf çevrilib baxırdı." (19, səh.55)

"ثم ذهب إلى أصحابه فرأفهم إلى حيث كان يذهب معهم في كل يوم عند شاطئ الإبراهيمية."

"Sonra yoldaşlarının yanına getdi və İbrahimiyyə sahilində hər gün getdikləri yerə qədər onları müşayiət etdi." (16, səh.49)

"حيث" sözü ön qoşmalarla yanaşı, "ما" ədatı, "أَنَّ" bağlayıcısı və "إِنَّ" modal sözü ilə də işlənir:

Şərt budaq cümləsində işlənən "حيثما" "o yerdə ki; harada olursa olsun; haraya olursa olsun; necə gəldi" mənasını verir:

"حيثما تكثر السلع تنخفض الأسعار."

"O yerdə ki əmtəə çoxalır, qiymətlər də düşür."

"حَيْثُ مَا أَدْرَكْتَكِ الصَّلَاةُ فَصَلِّي وَالْأَرْضُ لَكَ مَسْجِدٌ."

"Harada namaza yetişsən, onda namazını qıl, çünki Yer üzü sənin üçün məsciddir." (20, səh.162)

"وكان المدونون الأولون للغة في هذا العصر يدونون المفردات حيثما اتفق."

"Bu əsrdə dili ilk yazıya alanlar sözləri necə gəldi qeyd edirdilər." (21, səh.276)

"إني بين يديك حيثما تذهيبين."

"Hara gedirsən get, mən sənin qarşıdayam." (22, səh.80)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, "حيث" sözü "أَنَّ" bağlayıcısı ilə də işləyə bilər. Bəzi müasir dərslik və mətnlərdə söylənilən bu fikrə dilçilərin əksəriyyəti etiraz edir və dilin təməl qaydalarına əsaslanaraq, bunun doğru olmadığı fikrini irəli sürürlər. (23, səh.23; 24, səh.20-21) Onlar "حيث"-dan sonra "أَنَّ"-nin deyil, məhz "إِنَّ"-in gəlməsinin doğru olmasını vurğulayırlar. Yəni, "Çiçəklərin çox olduğu yerdə gəzdim" olacağını deyirlər.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir mətnlərdə bəzən "حيث" ilə digər məkan zərfləri birlikdə işlənir və bu cür hallar da qrammatik baxımdan məqbul sayılmır. Məsələn:

"حيث يكون أولئك هناك يكون قلبك."

"Övladların haradadırsa, sənin qəlbin də oradadır"

– cümləsində "هناك" məkan zərfini işlətmək artıqdır və cümlə onsuz daha dəqiq və doğrudur. (12, səh.339)

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, "حيث" sözü tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında mənə əlaqəsi yaratmaq üçün "حيث" və ya "حيث" şəklində işlədilərək "belə ki; ona görə ki; odur ki" mənasını bildirir və "ف" bağlayıcısının müvafiq şəraitdə ifadə etdiyi mənaya bənzəyir:

"ولم يكن يُقَرَّرُ أَنَّ هذا العرض ضئيلٌ بحيث يستطيع الشاب النشط أن يثب من إحدى الحافتيين فيبلغ الأخرى."

"O bu arxın ensiz olduğunu müəyyən edə bilməmişdi, belə ki, çevik bir gənc oğlan onun bir tayından o biri tayına hoppanar və ora çata bilərdi." (16, səh.17)

"اقد وُضعت على يمين الداخل من باب الكُتَاب بحيث يمر كلُّ داخلٍ بسيننا."

"Taxta çarpayı mədrəsənin qapısından içəridə sağ tərəfdə qoyulmuşdu, odur ki, içəri girən hər kəs ağızımızın yanından keçib gedirdi." (16, səh.27)

"وارتفع مستوى النهر فجأة حيث اضطرَّ الجميع إلى مغادرة مساكنهم."

"Çayın səviyyəsi gözlənilmədən artdı, odur ki hamı öz evlərini buraxıb getməyə məcbur oldu." (4, səh.12)

Ərəb dilində işlənmə tezliyi yüksək olan leksik vahidlər kimi, "حيث" sözü də yalnız nitq şəraitində dəqiqləşdirilən sabit ibarə və ifadələrin tərkibində gələrkən kontekstə uyğun anlam qazana bilər:

"هو بحيث النجم من يد المتولين."

"O, əlçatmaz bir zirvədə durur." (21, səh.852)

"وظلَّ صاحبنا حيث هو كما هو، لم يسافر إلى الأثر."

"Dostumuz olduğu kimi, özü ilə baş-başa qaldı; əl-Əzhərə yola çıxmadı." (16, səh.49)

Belə cümlələrin tərcüməsi zamanı tərcüməçinin üzərinə həmin ifadə və ibarələrin öz dilində ekvivalentini tapmaq kimi mühüm bir vəzifə düşür.

Ədəbiyyat:

- 1- Qurani-Kərim.
- 2- Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət, İki cild. I cild. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2007.
- 3- Məmmədov Ə., Ərəb dili, Bakı 2013.
- 4- Məmmədov Ə., Ərəb dili, Bakı 1974.
- 5- Maksudoğlu M., Arapça dilbilgisi, Ensar nəşriyat, İstanbul 2014.
- 6- مصطفى الغلاييني، داعم الدروس العربية - موسوعة في ثلاثة أجزاء، الجزء 3، بيروت.
- 7- د. عزيزة فوال بايتي، المعجم المفصل في النحو العربي، بيروت 1992.
- 8- د. عبد العزيز الفضلي، مختصر النحو، دار الشروق.
- 9- المعجم الوافي في أدوات النحو العربي، الأردن 1993.
- 10- ابن هشام، معني اللبيب عن كتب الأعراب، تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت 1991.
- 11- أحمد مختار عمر، معجم اللغة العربية المعاصرة، القاهرة 2008.
- 12- أحمد مختار عمر، معجم الصواب اللغوي، القاهرة 2008.
- 13- جرجي زيدان، حجاج بن يوسف، القاهرة 2012.
- 14- عبد الغني أبو العزم، معجم الغني.
- 15- ابن هشام، شرح ثنور الذهب في معرفة كلام العرب، سوريا.
- 16- طه حسين، الأيام، القاهرة 2012.
- 17- جرجي زيدان، عبد الرحمن الناصر، القاهرة 2012.
- 18- صحيفة السبيل، السبت 14 شباط 2015، العدد 2911.
- 19- مي زيادة، رجوع الموجة، القاهرة 2014.
- 20- [صحیح البخاری، ط السلطانية، ج 4](#).
- 21- أحمد أمين، ضحى الإسلام، القاهرة 2012.
- 22- جرجي زيدان، عروس فرغانة، القاهرة 2012.
- 23- قرارات المجمع في الألفاظ والأساليب، مطبوعات مجمع اللغة العربية بدمشق، 2011.
- 24- خالد بن هلال بن ناصر العري، أخطاء لغوية شائعة، مسقط 2006.
- 25- <https://www.almaany.com>
- 26- <https://www.alyaum.com/articles/447267/%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%8A%D8%AB%D9%8A%D8%A7%D8%AA>

Açar sözlər: ərəb dili, zərflər, məkan zərfləri, zaman zərfləri, ön qoşmaları, şərt ədatı

Ключевые слова: арабский язык, наречие, наречия времени и места, предлоги, условная частица

Key words: Arabic language, adverb, adverbs of time and place, prepositions, conditional particle.

Резюме

Употребление слова "حيث" в арабском языке и его значения

В статье рассматриваются формы употребления слова "حيث" в арабском языке и его смысловые оттенки в предложении. Это слово, которое в отдельности является наречием времени и места, со временем так же начал рассматриваться, как частица со значением "причины действия". Употребляясь с рядом предлогов, он выражает различные смысловые оттенки. Так же как в сочетании с частицей "ما" может выступать в качестве условной частицы.

Summary

The use of the word "حيث" in Arabic and its meaning

The article deals with the forms of using the word "حيث" in Arabic and its semantic shades in a sentence. This word, which in itself is an adverb of time and place, over time also began to be considered as a particle with the meaning of "cause of action." Used with a number of prepositions, it expresses various semantic shades. As well as in combination with the particle "ما" can act as a conditional particle.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva